

Querido Verlag en Allert de Lange Twee Amsterdamse Exil-uitgeverijen, 1933-1940

Op de Bebelplatz, het plein naast de Staatsopera Unter den Linden in Berlijn, bevindt zich een monument naar ontwerp van de Israëlische kunstenaar Micha Ullman. Midden op het plein, recht tegenover de hoofdingang van de Humboldt-Universiteit, is in het plaveisel een glazen plaat aangebracht, waardoor men in een soort kelder kijkt.

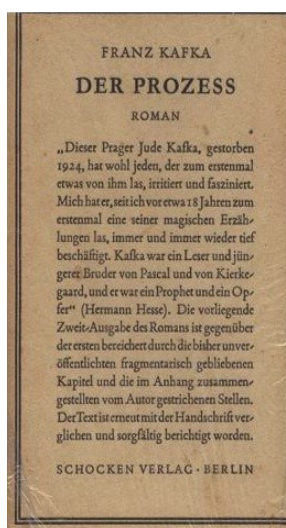

Foto's: Charlotte Nordahl (links), Andreas Thum (rechts). Bron: de.wikipedia.org.

In die kelder bevinden zich een groot aantal lege boekenplanken, plaats biedend aan 20.000 boeken. Daarnaast is een bronzen plaat te zien, waarop onder andere de bekende tekst van Heinrich Heine te lezen valt, *“Das war ein Vorspiel nur; dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man am Ende auch Menschen.”* Op dit plein vond op de avond van 10 mei 1933 in het kader van een actie van studenten tegen wat genoemd werd ‘de on-Duitse geest’ in de plenzende regen (naar verluidt moest de brandweer eraan te pas komen om de zaak aan het branden te krijgen) de beruchte boekverbranding plaats. Daarbij werden ruim 20.000 boeken van auteurs die het Naziregime om een of andere reden onwelgevallig waren, verbrand. De genoemde ‘on-Duitse geest’ was in hoofdzaak, maar niet uitsluitend, de joodse geest. Onder de in totaal 94 auteurs wier boeken werden verbrand, bevonden zich zowel joden, zoals Karl Marx, Kurt Tucholsky, Stefan Zweig en Sigmund Freud, als niet-joden als Erich Kästner, Heinrich en Klaus Mann, Bertolt Brecht en Erich Maria Remarque. Bij die niet-joden ging het dan voornamelijk om socialisten en communisten, auteurs van wat ‘asfaltliteratuur’ werd genoemd, schrijvers van antimilitaristische werken, voorstanders van de Weimarrepubliek en auteurs van wat in zedelijk opzicht

ondermijnende literatuur heette te zijn.

Overigens waren niet alle joodse schrijvers verboden auteurs. Iemand als Ludwig Fulda komt op de zwarte lijst niet voor, Martin Buber evenmin. Om even een zijpad te bewandelen: het was tussen 1933 en najaar 1938 voor joodse auteurs niet onmogelijk of verboden om in Duitsland te publiceren. Als het onderwerp niet politiek onwenselijk was, kon publicatie plaatsvinden bij een van de joodse uitgeverijen waarvan er toen in Duitsland nogal wat waren. Met name de Schocken Verlag in Berlijn heeft tussen 1933 en eind 1938 een aanzienlijk aantal boeken op de markt gebracht, die tot medio 1937 ook gewoon via niet-joodse boekhandels werden uitgeleverd. Daaronder was ook de eerste uitgave van het verzameld werk van Franz Kafka, in 1935 bij Schocken verschenen en op het stofomslag voorzien van teksten van Hermann Hesse die zonder meer als provocerend zouden kunnen worden opgevat. Dit terwijl Kafka op de lijsten van ongewenste auteurs voorkomt en zijn werk al in 1933 op de brandstapel had gelegen.

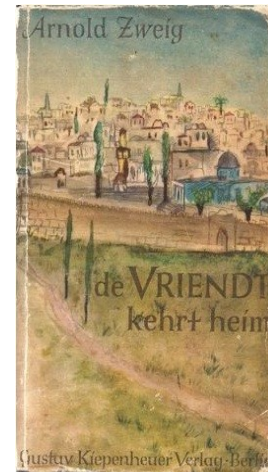
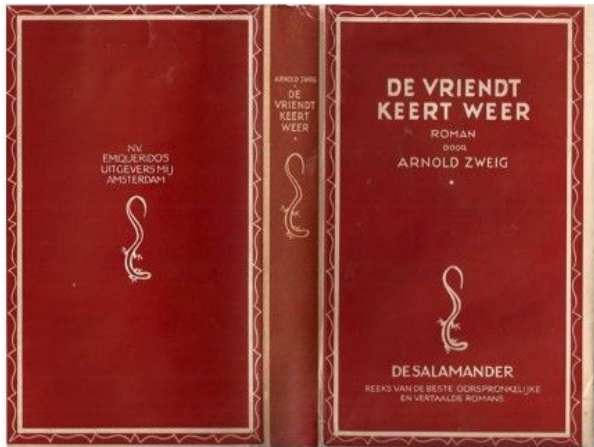

Het enige boek waarmee Schocken Verlag wel serieus problemen heeft gehad was de uitgave van de novelle *Die Judenbuche* van Annette Droste-Hülshoff, en wel omdat volgens de censuur dit werk van een *deutsche Dichterin* niet in het fonds van een joodse uitgeverij thuishoorde.

Veel van de auteurs wier werken in mei 1933 op de brandstapel terecht waren gekomen, opnieuw zowel joden als niet-joden, hielden het in Duitsland voor gezien. Ze verlieten het land en vestigden zich elders in Europa of in Amerika of bleven zwerven, het zogenaamde *Exil*, de Duitse term voor ballingschap, maar synoniem geworden voor met name de voor het Naziregime gevluchte kunstenaars en

wetenschappers in de jaren 1933-1945. Anderen werden gedwongen te emigreren. De behoefte om te publiceren bleef natuurlijk bestaan, en zo zijn er tussen 1933 en 1945 op allerlei plaatsen her en der in de wereld in totaal zo'n 800 uitgeverijen actief geweest die geschriften van emigranten hebben gepubliceerd. Veel van deze uitgeverijen hebben niet meer dan één, hooguit een paar boeken op de markt gebracht. Er zijn vier uitgeverijen die in dit verband van groot belang zijn. Drie daarvan waren actief in de jaren 1933-1940: Oprecht Verlag in Zürich, Querido Verlag N.V. en Allert de Lange, de beide laatste in Amsterdam. Over die twee laatste uitgeverijen wilde ik het vandaag in iets meer detail met u hebben.

De oprichting van beide uitgeverijen lijkt aan een gelukkig toeval te danken. Ik begin met Querido, destijds gevestigd aan de Keizersgracht 333. De naamgever van het bedrijf was de Portugese jood Emanuel Querido, broer van de destijds vermaarde romanschrijver Israël Querido, overtuigd socialist en *self-made man*. Hij had zijn uitgeverij sedert de oprichting in 1915 tot een van de belangrijkste literaire uitgeverijen van Nederland gemaakt. In Duitsland waren er begin jaren dertig twee vooraanstaande literaire uitgeverijen: de aloude S. Fischer Verlag, uitgever van Thomas Mann en een hele rits andere beroemdheden, en de veel kleinere Gustav Kiepenheuer Verlag, eerst in Potsdam, later in Berlijn. Inderdaad veel kleiner, maar wel met een fonds dat leest als een literatuurgeschiedenis van de Weimarrepubliek: Arnold Zweig, Joseph Roth, Ernst Toller, Heinrich Mann, Anna Seghers, Bertolt Brecht, Lion Feuchtwanger en vele anderen. Uitgever bij Kiepenheuer was Fritz Landshoff. Querido kende Landshoff: boeken van enkele van de Kiepenheuer-auteurs waren in vertaling bij Querido verschenen, bijvoorbeeld *De Vriendt keert weer*, de vertaling van de hand van Nico Rost van de sleutelroman over de moord op Jacob Israël de Haan van Arnold Zweig, *De Vriendt kehrt heim*.

Aan te nemen valt dat Querido en Landshoff zo in contact zijn gekomen. In het voorjaar van 1933 nam Querido contact op met Landshoff en legde hem het plan voor om een Duitstalige uitgeverij op te richten. Landshoff heeft daarmee ingestemd en in het najaar van 1933 was de uitgeverij een feit. U hebt in de titel van mijn voordracht zien staan: *Querido Verlag N.V.* en die titel klopt: Querido richtte voor de Duitstalige tak van zijn bedrijf een aparte N.V. op, die begin 1934 haar beslag kreeg.

De oprichting van de Duitse afdeling van Allert de Lange (een C.V.) ging als volgt. Het idee was afkomstig van Hilda van Praag, echtgenote van Siegfried van Praag, jarenlang lid van dit genootschap. De Van Praags kenden een groot aantal buitenlandse joodse auteurs, onder wie de eertijds beroemde, thans zo goed als vergeten Georg Hermann, auteur van een reeks destijds populaire romans over het burgerlijk-joodse leven in het Berlijn van de 19^e eeuw. Hermann had zich meteen na de Rijksdagbrand in Nederland gevestigd, en op een avond in maart 1933 stond hij bij de Van Praags op de stoep. Hij had een nieuwe roman in portefeuille, waarvoor hij een uitgever zocht. Siegfried van Praag had recent enkele boeken bij Allert de Lange gepubliceerd en het was om die reden dat zijn echtgenote en hij het plan opvatten om een Duitse afdeling bij juist die uitgeverij te beginnen. Het initiatief is daarbij vooral van Hilda van Praag, geboren Sanders, een journaliste, uitgegaan. De bedoeling was daarbij een uitgeverij vooral voor gevluchte en vervolgte joodse auteurs uit Duitsland op te richten. Vreselijk actief was uitgeverij Allert de Lange in de jaren voor 1933 niet; zij publiceerde voornamelijk reisgidsen en kinderboeken van thans lang vergeten auteurs, waaronder de evergreen *'t Jodinetje van Elspeet*, gemiddeld zo'n 5 boeken per jaar. Ik neem aan dat ook toen al de bekende boekhandel op het Damrak naast de voormalige Cineac, helaas in 1999 na een faillissement gesloten, de belangrijkste

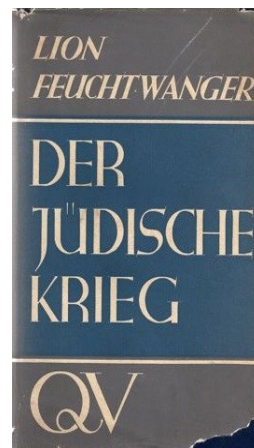
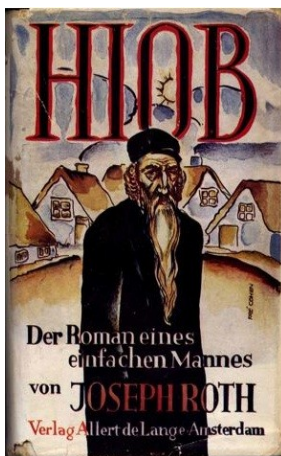
activiteit van het bedrijf was. De naamgever van het bedrijf was in 1927 gestorven en opgevolgd door zijn zoon Gerard, die meer interesse had getoond voor sterke drank dan voor het uitgeversvak. Het was de Van Praags duidelijk dat er iemand moest worden geworven met inside kennis van de Duitse literaire markt. Die werd gevonden in de persoon van de naar Parijs gevluchte Duits-joodse romanschrijver Hermann Kesten, die, toeval of niet, de naaste collega van Landshoff bij Kiepenheuer in Berlijn was geweest. Een andere Duitse émigré, Walter Landauer, werd redacteur bij De Lange; ook hij had tot 1933 bij Kiepenheuer gewerkt.

Het wordt tijd om te bezien hoe de beide uitgeverijen zich in de herfst van 1933 aan het letterminnend publiek hebben gepresenteerd. Daarbij ware te bedenken dat voor een werkelijk programmatische start de condities ongunstig waren. Veel schrijvers plegen nu eenmaal langere tijd nodig te hebben om een roman te produceren en zo komt het dat zowel bij Querido als bij De Lange in 1933 boeken verschenen zijn die al eerder, voordat de Nazi's aan de macht waren gekomen, waren begonnen, soms zelfs al waren voltooid. Verder wist men natuurlijk niet wat wij nu weten; ik vermoed, en dat vermoeden valt ook wel te onderbouwen, dat velen toen gehoopt en ook verwacht hebben dat het Hitlerbewind in Duitsland van korte duur zou zijn, dat de hele gekte binnen een jaar of wat spontaan in elkaar zou storten. Daarmee zouden buitenlandse uitgeverijen hun nut weer snel verloren hebben.

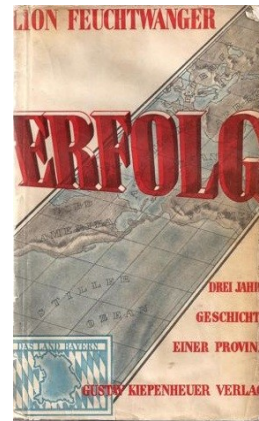

Het visitekaartje van Allert de Lange was de uiteindelijk door Hermann

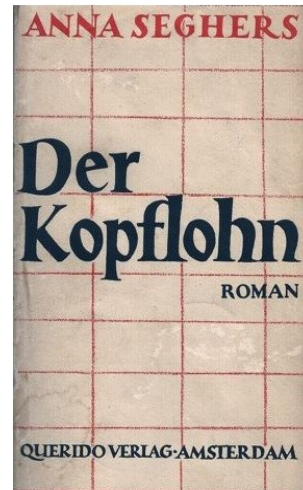
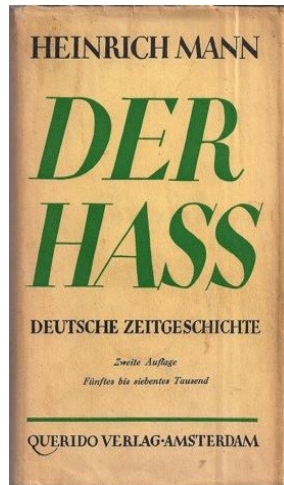
Kesten geredigeerde, maar nog door Hilda van Praag geïnitieerde bundel *Novellen Deutscher Dichter der Gegenwart*, achttien verhalen van uitsluitend joodse Duitstalige auteurs, waarbij geen belangrijke naam lijkt te ontbreken; ik noem de bekendste: Max Brod, Alfred Döblin, Lion Feuchtwanger, Joseph Roth, Ernst Toller, Jakob Wassermann, Franz Werfel, Arnold Zweig en Stefan Zweig. Daarmee lijkt de bundel een soort vervolg op de eveneens door Hermann Kesten uitgegeven, in 1929 bij Kiepenheuer verschenen bundel *24 neue deutsche Erzähler*. Ook is daar nog het prachtige, bijna geïmproviseerd lijkende omslag van Paul Urban, over wie straks meer. Oorspronkelijk had Kesten de bundel willen uitgeven onder de titel *Der Scheiterhaufen*, een verwijzing dus naar de boekverbrandingen in mei 1933. Bovendien had hij een inleiding voor het boek geschreven waarin scherp stelling werd genomen tegen de Nazipolitiek. Maar toen die inleiding enkele van de auteurs, onder wie Stefan Zweig, onder ogen kwam, waren de protesten niet van de lucht. Daarom trok Kesten zijn voorwoord terug en verscheen het boek zonder inleiding en onder de veel neutralere titel die ik reeds noemde. De overige productie van Allert de Lange in het startjaar 1933 was weinig sensationeel; het ging om vier romans die alle nog geheel of deels van voor 1933 dateerden, een ervan, *Hiob* van Joseph Roth, was zelfs een herdruk van een boek uit 1930.

Querido kwam die herfst ook met een herdruk op de markt, de historische roman *Der jüdische Krieg* van Lion Feuchtwanger, maar daarnaast van dezelfde auteur met een van de eerste echte *Exil*-romans, tevens een van de bestsellers van de uitgeverij: *Die Geschwister Oppenheim*. Het boek, dat in de jaren 80 van de vorige eeuw voor de Duitse televisie tot een zeer geslaagde miniserie werd bewerkt, vertelt het verhaal van de familie Oppenheim, een gegoede geassimileerd-joodse familie uit Berlijn, in de maanden kort vóór en na het begin van de Nazidictatuur.

Het familiebedrijf, een meubelwarenhuis, wordt half vrijwillig, half gedwongen ver beneden de marktwaarde verkocht en geariseerd; een van de broers, geneesheer-directeur in een privékliniek, wordt daar weggepest; een andere broer belandt in een concentratiekamp en wordt daar doodgemarteld. Een zoon wordt door een Nazistische leraar op het gymnasium zo getreiterd en gekleineerd dat hij tenslotte zelfmoord pleegt. Alleen de realiteitszin van een oostjoodse zwager en het optimisme van een zionistisch *angehauchte* dochter zorgen voor enige verlichting in dit inktzwarte boek. Het is een huiveringwekkend verhaal dat je door zijn realisme naar de keel grijpt. Wij kunnen dit boek heden ten dage niet anders lezen dan met de wetenschap over hoe het met Duitsland en de joden is afgelopen, maar het lijkt erop alsof Feuchtwanger in de zomer van 1933, toen hij aan het boek schreef, al volledig beseft hoe het joodse noodlot in Nazi-Duitsland zich zou voltrekken. Er staat niets in het boek dat niet al was gebeurd of later zou gebeuren. Dat is des te opmerkelijker omdat de schrijver niets daarvan zelf had meegemaakt: hij had Duitsland al in november 1932 verlaten voor een reeks voordrachten in Engeland en de VS en is daar niet meer teruggekeerd. *Die Geschwister Oppenheim* is overigens een soort vervolg op Feuchtwangers Beieren-roman *Erfolg* uit 1930, dat een al even zo profetische schildering van de opkomst van de NSDAP in haar beginperiode geeft, culminerend in de mislukte *Putsch* van 1923.

Ook twee andere boeken van Querido uit 1933, de ene een bundel essays, de andere een roman, hadden programmatische inhoud: *Der Hass* van Heinrich Mann, en *Der Kopflohn* van Anna Seghers. Het eerste boek droeg als ondertitel *deutsche Zeitgeschichte* en is exemplarisch voor het soort boeken dat bij Querido wel, en bij De Lange juist niet in het fonds voorkomt: het boek is een felle aanklacht tegen het Nazisme, waarin op ongenadige wijze met de kopstukken van het nieuwe Duitse bewind wordt afgerekend. Zoals Feuchtwanger helder voorzien had hoe het in Duitsland met de joden verder zou gaan, zo voorspelde Mann in dit boek waar de Duitse politiek uiteindelijk op zou uitdraaien, namelijk op oorlog. Dat is, schrijft Mann, waar ieder aspect van de buitenlandse politiek op gericht is. Ook deze profetische woorden werden in het eerste halfjaar van 1933 geschreven. *Der Kopflohn* van Anna Seghers schildert de opkomst van het Nazisme aan de hand van de gebeurtenissen in een kleine Duitse stad in de nazomer van 1932. Een gevluchte communistische arbeider duikt er onder; er staat een prijs op zijn hoofd en hij wordt verraden.

Ik noem van de eerste reeks boeken die bij Querido in het najaar van 1933 verschenen zijn nog een ander, omdat het ook weer typisch is voor Querido en men een dergelijk boek bij Allert de Lange niet zo snel zal vinden. Het gaat om het tamelijk dunne boekje *Jüdische Erneuerung* van Alfred Döblin. Döblin had naam gemaakt met de zeer succesvolle grote-stadsroman *Berlin Alexanderplatz*, in 1929 bij Fischer verschenen, in allerlei talen vertaald en in 1931 verfilmd. *Jüdische Erneuerung* laat deze auteur van een geheel andere kant zien; het boekje is een gepassioneerde oproep tot een joods reveil.

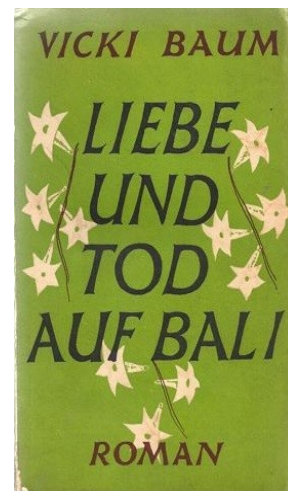
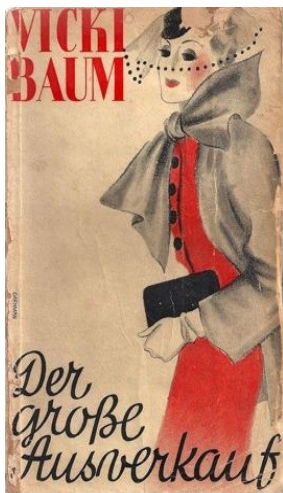
En dan kwam Querido herfst 1933 nog met iets anders voor de dag: een nieuw

tijdschrift. Redacteur was Klaus Mann, zoon van Thomas Mann en al sinds jaren zelf literair actief; 'der Halbjude' Klaus Mann, zoals hij in Nazipublicaties met enige regelmaat, overigens niet geheel terecht, werd aangeduid. De titel van het tijdschrift: *Die Sammlung*. Ook rondom dit blad weer een affaire, vergelijkbaar met die rond de novellenbundel die bij Allert de Lange verschenen was. Als medewerkers had Klaus Mann onder andere zijn vader, Thomas Mann, en de reeds genoemde Alfred Döblin aangeworven. Het eerste nummer van het tijdschrift opende met een programmatisch voorwoord van Klaus Mann en een artikel van Heinrich Mann, beide sterk anti-nazistisch getoonzet. Dat was voor Thomas Mann, Döblin en anderen aanleiding op hun medewerking op te zeggen. De achtergronden van deze onverkwikkelijke affaire zijn door Hans Albin Walter in zijn studie over de geschiedenis van de Duitse afdeling van Querido gereconstrueerd; op die achtergrond spelen met name een rol de beschamende pogingen van Gottfried Bermann om S. Fischer Verlag binnen Duitsland te continueren.

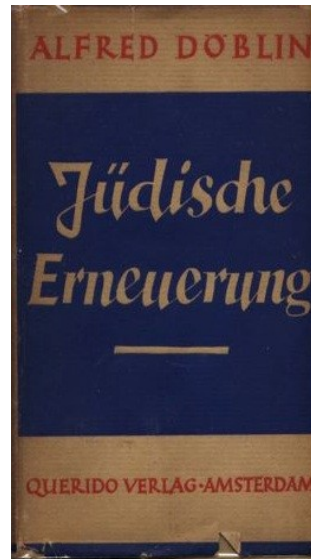
Die Sammlung is, nog geheel afgezien van de ongelukkige start, bepaald geen succes geworden. Er werden aanvankelijk per aflevering 2000 exemplaren gedrukt, maar die bleken grotendeels onverkoopbaar. Later daalde de oplage tot 400 exemplaren. Klaus Mann heeft tijdenlang geen enkel honorarium ontvangen voor zijn werkzaamheden; de auteurs werden geheel en al uit de zak van een vermogende Zwitserse vriendin van Klaus Mann, Annemarie Schwarzenbach, betaald. En ondanks dat waren er veel te weinig abonnees om een rendabele exploitatie te waarborgen, en het blad dreigde de ondergang van de uitgeverij te worden. Dat was de reden dat het tijdschrift na twee jaargangen ophield te verschijnen. Maar het kan verkeren: in de laatste jaren is er tweemaal een facsimilé-uitgave van het tijdschrift verschenen en voor een volledig exemplaar van het origineel, voor zover al te vinden, moet men bedragen van tegen de 1000 euro neerleggen.

Ik wil nu iets nader ingaan op de samenstelling van de fondsen van de beide uitgeverijen en daarbij ook de onderlinge verschillen aanstippen. Ik wees er al in het voorbijgaan op dat die verschillen reeds duidelijk waren op grond van de eerste publicaties waarmee de Querido en De Lange zich in de herfst van 1933 presenteerden. Die tendens heeft zich voortgezet en laat zich als volgt onder woorden brengen: de Duitse afdeling van Allert de Lange was een algemene literaire uitgeverij voor auteurs die in Duitsland niet meer konden publiceren, waarbij de nadruk op de

literaire aspecten lag en de emigratie als het ware bijzaak was. Bij Querido lagen de zaken precies omgekeerd: daar publiceerden primair vooral die auteurs die vijanden waren van het Naziregime. De anti-nazitendens is, met andere woorden, in het fonds van Querido veel duidelijker te bespeuren dan in dat van de andere uitgeverij. De reden voor dit onderscheid is te zoeken in de achtergrond en overtuigingen van de eigenaren en bestuurders van de beide bedrijven: Emanuel Querido had als jood, socialist en felle anti-nazi niets goeds te verwachten vanuit Duitsland, terwijl anderzijds Gerard de Lange (en, na diens dood in 1935, zijn opvolger Van Alphen en de procuratiehouder Kroonenberg) als niet-joden geen behoefte hadden aan conflicten met Duitse of Nederlandse autoriteiten en zich bij het voeren van hun uitgeverij voornamelijk door commerciële overwegingen lieten leiden. U moet wel bedenken dat dit vanzelfsprekend alleen op hoofdlijnen geldt; ook bij De Lange werden enkele boeken uitgegeven die politiek getint waren en ook bij Querido verscheen pure, niet politiek getinte belleterrie: ook daar moest uiteraard geld verdiend worden.

Om met dat laatste te beginnen, de kurk waarop Querido voor een groot deel heeft gedreven waren de boeken van een schrijfster die qua afstamming wel joods, maar nauwelijks politiek geëngageerd was, de bestsellerauteur Vicki Baum. Zij had naam gemaakt met de 'Kolportageroman mit Hintergründen' *Menschen im Hotel* uit 1929. In 1932 werd het boek verfilmd met Greta Garbo in de hoofdrol; de schrijfster woonde sinds die tijd in Hollywood. In 1933 kwamen haar boeken op de brandstapel terecht; zij publiceerde vervolgens tussen 1935 en 1939 zeven boeken bij Querido, waaronder vijf nieuwe titels. Zij had een trouwe schare lezers (en, denk ik, vooral lezeressen) en haar boeken werden goed verkocht.

Eveneens joods, maar wel bewust en zeer zeker ook politiek geëngageerd was de andere steunpilaar van Querido, de reeds meermalen genoemde Alfred Döblin. Hij publiceerde naast het al besproken boek en nog een essaybundel over joodse problematiek vijf omvangrijke romans bij Landshoff, die zich in zijn memoires daarvoor nog steeds dankbaar jegens hem betoont. Van de andere auteurs die meer dan incidenteel bij Querido publiceerden noem ik nog de reeds vermelde Lion Feuchtwanger en de niet-joodse, pacifistische romanschrijver Leonhard Frank. Van zowel Feuchtwanger als Frank verscheen bij Querido het verzameld werk; in het geval van Frank overigens met gering commercieel succes. Verder valt nog te noemen Emil Ludwig, de bekende auteur van populair-wetenschappelijke biografieën, die onder invloed van de actuele gebeurtenissen ook tot pamflettist werd, waarover straks meer. Ook van hem publiceerde Querido een vijftal boeken. Dan nog de al meer dan eens genoemde Arnold Zweig. En ten slotte de ook al genoemde Klaus Mann, van wiens hand het beroemdste Exil-boek zonder meer, de sleutelroman *Mephisto*, in 1936 bij Querido het licht zag. Als u een exemplaar van die eerste druk bezit, wees er dan zuinig op; voor minder dan € 400 is er geen vervanging te krijgen.

Van de auteurs die vaker bij Allert de Lange publiceerden noem ik de volgende: Max Brod, vriend en executeur testamentair van Franz Kafka; de jiddische romanschrijver Schalom Asch, wiens boeken in Duitse vertaling bij De Lange verschenen; de thans goeddeels vergeten schrijver van historische romans Alfred Neumann, en uiteraard Hermann Kesten zelf, de lector van de uitgeverij.

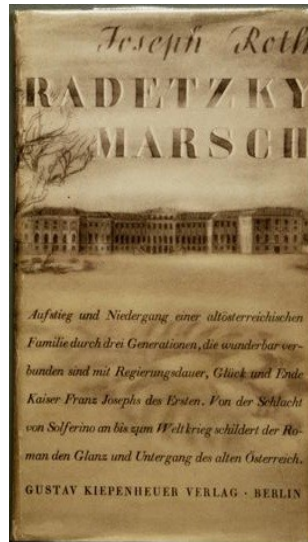
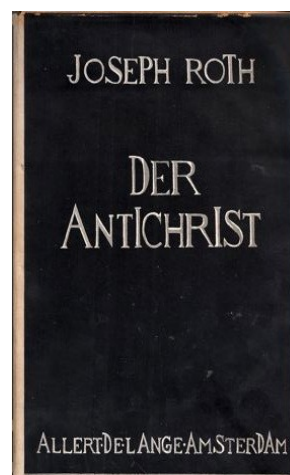
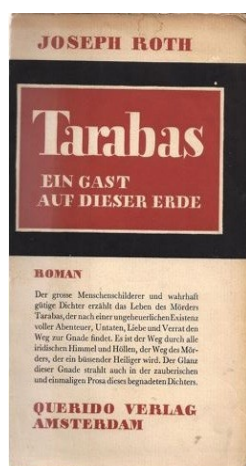

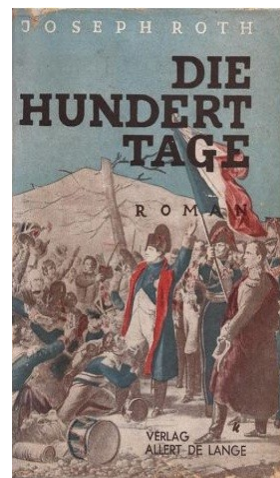
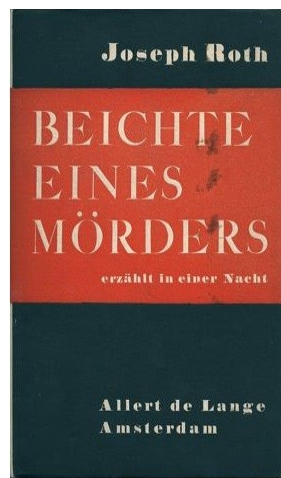
Foto: H.-P. Haack. Bron: de.wikipedia.org.

En dan waren er nog de auteurs die niet eenkennig waren en bij beide uitgeverijen publiceerden. Ik noem er twee, in de eerste plaats de befaamde schrijver Joseph Roth. Al voor 1933 had deze uit Galicië afkomstige journalist en romancier naam gemaakt met een groot aantal boeken, waarvan op dat moment het laatste was zijn nog steeds befaamde roman over de teloorgang van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, *Radetzky Marsch*, in 1932 bij Kiepenheuer in Berlijn verschenen. Roth is begonnen bij De Lange als deelnemer aan de al genoemde novellenbundel onder redactie van Kesten en met een herdruk van zijn voorlaatste roman, *Hiob*, bij De Lange verschenen met een omslag naar ontwerp van Fré Cohen. Het jaar erop, 1934, stapte Roth over naar Querido, waar zijn roman *Tarabas* verscheen.

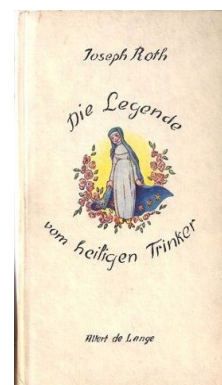
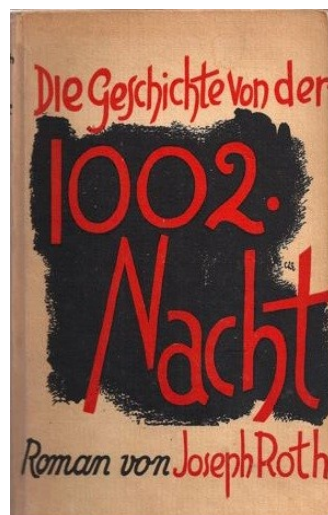

De wissel was echter van korte duur en is mogelijk te verklaren om reden dat het werk was voorafgedrukt in *Die Sammlung*, het al genoemde tijdschrift van Klaus Mann, dat bij Querido verscheen. Roths volgende boeken werden weer door De

Lange uitgegeven: nog in 1934 het essay *Der Antichrist*, en in 1936 twee romans, *Beichte eines Mörders*, *erzählt in einer Nacht* en de historische roman *Die hundert Tage* over Napoleon.

Een nieuwe overstap naar Querido vond in 1937 plaats, voor de roman *Das falsche Gewicht*, *die Geschichte eines Eichmeisters*, maar in 1938 zag het vervolg op *Radetzky* marsch, getiteld *Die Kapuzinergruft*, het licht bij de katholieke uitgeverij De Gemeenschap te Bilthoven. Daar kwam ook Roths laatste bij leven verschenen boek, *Die Geschichte von der 1002. Nacht*, uit.

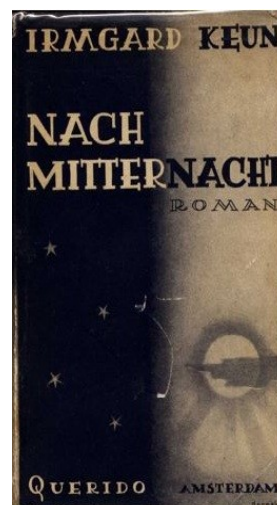

Roth overleed in mei 1939 (hij heeft zichzelf dood gedronken) en werd, hoewel zijn doopbewijs niet te vinden was, op het katholieke gedeelte van een Parijse begraafplaats ter aarde besteld. Bij zijn overlijden liet hij twee voltooide novellen na, als ene de vroom-katholieke *Legende vom heiligen Trinker*, als andere de weer zeer oostjoods getinte *Leviathan*, de levensgeschiedenis van de koralenhandelaar Nissen Piczenik. Het eerste werk verscheen nog in 1939 bij Allert de Lange, de tweede in het

voorjaar van 1940 bij, u raadt het al, Querido.

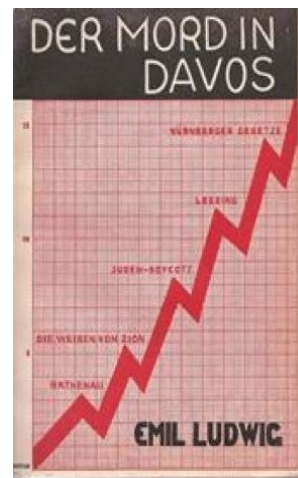
Het voortdurende wisselen van Joseph Roth tussen de beide Amsterdamse uitgeverijen met nog een uitstapje naar Bilthoven heeft naar het zich laat aanzien in ieder geval te maken met het feit dat de auteur continu in geldnood zat en van de voorschotten van zijn uitgevers moest proberen in leven te blijven. Landshoff en Landauer waren niet altijd even willig om weer eens een voorschot uit te keren, en dat betekende dat Roth frequent naar een andere geldschieter moest uitzien. Met de *homo alcoholicus* Gerard de Lange verbond hem een duidelijke band, die tot gevolg had dat hij aanzienlijke voorschotten uitbetaald kreeg. Helaas voor Roth was zijn opvolger lang niet zo scheutig. Maar evenzeer valt op dat het juist de joods-geïnspireerde boeken van Roth zijn die bij Querido gepubliceerd werden; de Oostenrijks-nationale bij De Gemeenschap, en de overige bij Allert de Lange.

Het verschil in karakter tussen de beide uitgeverijen dat ik al noemde laat zich het best illustreren aan de hand van een schrijfster die in de laatste jaren voor zijn dood enige tijd Joseph Roths vriendin geweest is, Irmgard Keun. Zij is de tweede van de eerder aangeduide beide auteurs die zowel bij Querido als bij De Lange hebben gepubliceerd. Bij Keun had de wisseling echter niet met geld, maar met principes te maken. De nog jonge schrijfster Keun, geboren in 1905, was nog voor 1933 in Duitsland gedebuteerd met twee romans over jonge vrouwen die naar het esthetische oordeel van Goebbels en de zijnen als ‘asfaltliteratuur met anti-Duitse tendens’ te beschouwen waren.

Keun vertrok in 1936 naar België (Ostende) en publiceerde in dat jaar haar roman *Das Mädchen, mit dem die Kinder nicht verkehren durften* bij Allert de Lange. Het

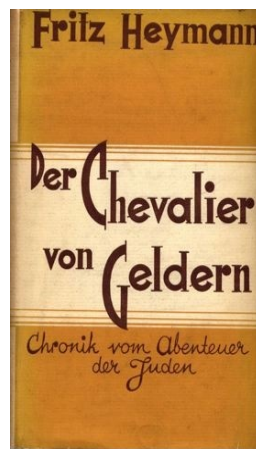
boek was politiek gezien tamelijk onschuldig, maar dat gold allerminst voor het volgende boek waarmee Keun in 1937 afkwam, de roman *Nach Mitternacht*. Dat boek geeft een humoristische, scherp satirische beschrijving van het leven van alledag in Nazi-Duitsland. Vanwege dat onderwerp werd publicatie door Allert de Lange geweigerd en het boek verscheen vervolgens bij Querido. Dat gold ook voor de volgende boeken van de schrijfster, waaronder *D-Zug dritter Klasse*, een verslag van een contemporaine treinreis tussen Keulen en Parijs met beschrijving van de mensen die toevallig in dezelfde coupé zijn terechtgekomen.

Ik noem nog wat boeken die bij Querido verschenen zijn, maar bij Allert de Lange wellicht minder snel zouden zijn aangenomen. Om te beginnen een paar titels met een duidelijk politieke lading; die komen bij De Lange eigenlijk nauwelijks voor. Ik noem het boekje van Emil Ludwig, *Mord in Davos*, handelend over de moordaanslag op Wilhelm Gustloff. Gustloff was de leider van de nationaal-socialisten in Zwitserland; hij werd op 4 februari 1936 thuis in Davos door een joodse student uit Joegoslavië, David Frankfurter, om het leven gebracht. Gustloff werd tot de eerste *Blutzeuge* van het Nazidom gemaakt. Uitsluitend omdat twee dagen na de moord de Olympische winterspelen in Garmisch-Partenkirchen begonnen, kwam het in Duitsland niet tot antisemitische rellen; zoals maar al te bekend lag dat twee jaar later bij een vergelijkbare moordaanslag in Parijs geheel anders.

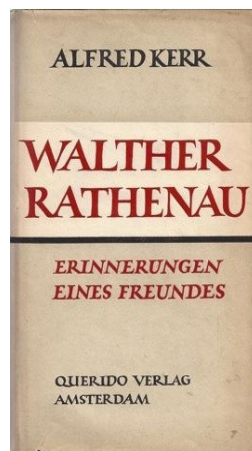
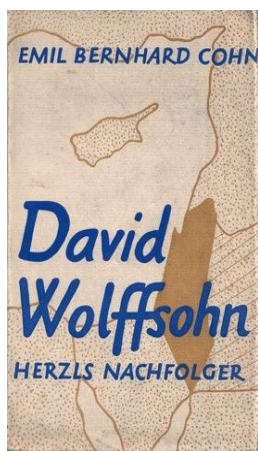

Dan een boek van Erika Mann, dochter van Thomas, die er een voorwoord bij schreef, *Zehn Millionen Kinder*, over de geperverteerde opvoeding van de jeugd in het Derde Rijk. Ik noem een opmerkelijk en interessant boek over de opbloei van de Duitse economie na het aan de macht komen van de Nazi's van de hand van de joodse ex-redacteur van het *Berliner Tageblatt*, Hans Erich Priester, onder de titel *Das Deutsche Wirtschaftswunder*. En als laatste voorbeeld een vroege en voortreffelijke biografie van Hitler, van de hand van joodse hoofdredacteur van alweer het *Berliner Tageblatt*, Rudolf Olden.

Dan noem ik nog een aantal boeken met een specifiek joodse inhoud. Veel zijn het er niet, maar ik heb u beloofd dat ik wat joodse aspecten zou uitlichten. Opnieuw: hiertegenover staan veel minder boeken over specifiek joodse onderwerpen die bij Allert de Lange zijn verschenen. Om te beginnen twee boeken over joodse geschiedenis: een populair-historisch boek van Fritz Heymann, *Der Chevalier von Geldern: eine Chronik vom Abenteuer der Juden* en een boek van Valeriu Marcu over de verdrijving van de joden uit Spanje. Ik noem ook nog twee biografieën, een van de zionistische leider David Wolfsohn, de opvolger van Theodor Herzl, en een boek met herinneringen aan de door proto-nazi's in 1922 vermoorde joodse industrieel en

minister van buitenlandse zaken van Duitsland, Walther Rathenau, van de hand van de Berlijnse literator en toneelcriticus Alfred Kerr.

Eerder merkte ik al op dat Landshoff, Landauer en Kesten alle drie medewerkers van uitgeverij Kiepenheuer waren geweest. Ook hebben we gezien dat de fondsen van zowel Querido als De Lange grotendeels waren samengesteld uit auteurs die voor 1933 bij Kiepenheuer hadden gepubliceerd. Het lijkt er wel wat op alsof bij beide Amsterdamse uitgevers op safe is gespeeld en men zich beperkt heeft tot auteurs waarvan men wist wat men eraan had. Debutanten zijn zeer dun gezaaid; bij elk van beide uitgeverijen zegge en schrijve één. Ook de door die gevestigde auteurs gekozen onderwerpen waren nogal eenzijdig; opvallend is met name de enorme hoeveelheid historische romans. Zelfs een schrijver als Heinrich Mann, die in zijn werken nooit was teruggeschrokken voor maatschappijkritiek, stapte op dit genre over; zijn belangrijkste boek uit de periode 1933-1940 was een omvangrijke historische roman over de Franse koning Hendrik IV. Of we die neiging tot het schrijven van historische romans wellicht als een vorm van escapisme moeten zien?

Daarnaast moet nog op het volgende gewezen worden. Het merendeel van de titels die bij Querido en De Lange verschenen, zou in het fonds van een willekeurige literaire uitgever niet misstaan hebben. Ik citeer Menno ter Braak's kroniek in *Het Vaderland* van 22 maart 1936: "onder degenen, die Duitsland hebben verlaten, omdat zij zich principieel vijandig stelden tegenover het regime, is de emigratie dikwijls niet veel meer dan een onaangenaam intermezzo, dat hen gedwongen heeft hun boeken te schrijven in Amsterdam of Parijs in plaats van in Berlijn of München. [...] [D]e emigratie [is] voor hen geen *idee*, geen wedergeboorte, doch slechts een verplaatste productie." En even verderop: "Het feit is er, dat de uitgevers angstvallig de platgetreden paden bewandelen." In deze kroniek kondigde Ter Braak "het eerste emigrantenboek" aan, bij Querido verschenen: *Ein Mensch fällt aus Deutschland* van Konrad Merz, pseudoniem van Kurt Lehmann, joods rechtenstudent uit Berlijn. Hij was er zeer enthousiast over: "hier is voor het eerst een schrijver aan het woord, die uit de emigratie *geboren* is en zonder de emigratie nooit zó zou hebben bestaan [...] het belangrijkste boek der Duitse emigratie tot op heden." Minder enthousiast was de uitgever zelf, Fritz Landshoff; nog in zijn postuum in 1991 uitgegeven memoires bestempelde hij het boek als "onleesbaar". Het was dan ook pas na aandringen van Ter Braak voornoemd en de dichter Hendrik Marsman dat Querido tot uitgave overging. Dat was nadat een poging om het boek bij Allert de Lange uitgegeven te krijgen eveneens was mislukt. Op de vraag wie er nu gelijk had, Ter Braak of Landshoff, wilde ik verder maar niet ingaan. Ik denk dat het bij de roman van Merz zo is als wel vaker: *you either love it or you hate it*.

Het maken van omzet was uiteraard bittere noodzaak; van goede bedoelingen en idealen kan de kachel immers niet branden. Voor een Exil-uitgeverij gold dat in veel sterkere mate dan voor een 'gewone' uitgeverij. Om te beginnen waren de kosten aanzienlijk hoger: de boeken waren in hoofdzaak voor de niet-Nederlandse markt bestemd (hoewel de afzet in Nederland relatief gezien zeer groot was; dit was de tijd dat Nederlanders nog graag en veel Duits lezen) en dat betekende dat er een distributienetwerk voor de belangrijkste afzetmarkten moest worden opgezet. Dit in tegenstelling tot de gang van zaken binnen Duitsland, waar een doorsnee uitgeverij tot 1933 ca. 90% van haar omzet op de binnenlandse markt maakte. De omzet door Querido en De Lange moest met name worden gemaakt in geheel of grotendeels Duitstalige landen als Oostenrijk, Zwitserland en Tsjechoslowakije. Daartoe werden vertegenwoordigers in die landen aangezocht. Ook in Palestina, waar veel Duitse

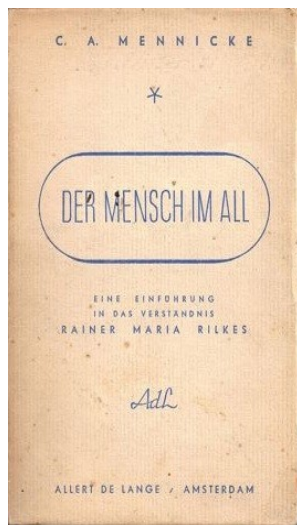
vluchtelingen een heenkomen hadden gezocht, was in Tel Aviv een vertegenwoordiger gevestigd. Waar, ondanks verwoede pogingen, het onmogelijk bleek om bij wijze van spreken ook maar één boek te verkopen was in de Verenigde Staten. Dat had enerzijds te maken met de omstandigheid dat de meeste Amerikanen van Duitse afkomst rechts-conservatief en vaak zelfs sympathisanten van het Nazidom waren, terwijl anderzijds de joodse vluchtelingen, die overigens maar mondjesmaat werden toegelaten, hun Duitstalige verleden zo snel mogelijk achter zich wilden laten. Aanvankelijk heeft Allert de Lange ook nog, en met enig succes, getracht om handel te drijven met Duitsland (Querido heeft dat nooit geprobeerd). Daartoe werden een aantal boeken in zogenaamde titeldrukken op de markt gebracht bij een uitgeverij in Wenen, E.P. Tal Verlag. Dat was overigens, zoals de naam al doet vermoeden, een joodse uitgeverij, maar op het impressum stond tot na 1933 ook nog steeds 'Leipzig' vermeld.

Ik toon u het titelblad van de paralleluitgave van *Die Berauschten*, een roman van Otto Brod, broer van Max Brod, in 1934 bij Allert de Lange verschenen. Dit is, in precies hetzelfde zetsel van de firma Bosch in Utrecht, de bij Tal verschenen titeldruk. Uit onderzoek dat door Kerstin Schoor is verricht voor haar boek over de geschiedenis van de Duitse afdeling van Allert de Lange wordt duidelijk dat de paralleldrukken nog tot voorjaar 1936 naar Duitsland konden worden geëxporteerd en daar verkocht.

Dat de uitgaven van Querido en De Lange ook in het Duizendjarig Rijk binnenkwamen valt overigens ook wel aan te tonen; ik geef daarvan twee m.i.

tamelijk curieuze voorbeelden. Allereerst een vermelding uit de online-catalogus van de Staatsbibliothek Unter den Linden in Berlijn van Klaus Mann's *Mephisto*; achter het eerste exemplaar staat daar de noot "Kriegsverlust möglich"; dat wil dus zeggen dat het boek zich vóór 1945 in de collectie bevond. En als tweede voorbeeld een boek uit mijn eigen collectie, een verder politiek neutrale studie over de poëzie van Rainer Maria Rilke van de hand van de uit Duitsland gevluchte sociaal-pedagoog Carl August Mennicke, in 1937 bij Allert de Lange verschenen. Op het verso van het titelblad staan twee stempels van het *Hauptarchiv der NSDAP* te München.

Daarnaast hadden de Exiluitgeverijen te kampen met georganiseerde tegenwerking vanuit het Derde Rijk. De boekverbrandingen in 1933 waren slechts een showvertoning geweest waarbij slechts één of enkele exemplaren van de boeken waren vernietigd; het grootste deel van de thans verboden boeken bestond gewoon nog en lag in de magazijnen van de uitgeverijen. Met die voorraden, die van de ene dag op de andere onverkoopbaar geworden waren, hebben de Nazi-autoriteiten een smerig spelletje gespeeld, dat de bedoeling had om de geëmigreerde auteurs brodeloos te maken en tegelijk hun nieuwe uitgevers in de wielen te rijden. Die boeken werden in massale hoeveelheden tegen dumprijzen afgezet via moderne antiquariaten en boekhandels in Parijs elders, nota bene vaak dezelfde boekhandels die de uitgaven van de emigranten in hun assortiment voerden. Dat betekende dus dat een lezer die een boek wilde lezen van een in Duitsland verboden auteur, laat ons zeggen Arnold Zweig, de keus had tussen een boek uit de oude magazijnvoorraad van Kiepenheuer voor f 1,50, of een bij Querido nieuw verschenen boek voor een prijs die twee of drie keer zo hoog lag. Het laat zich niet moeilijk raden waarvoor zo een lezer in veel

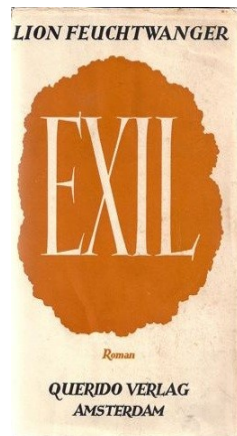
gevallen gekozen zal hebben.

Zoals bekend werd Oostenrijk in maart 1938 ingelijfd bij Duitsland; daarmee was niet alleen de belangrijkste afzetmarkt voor de emigrantenuitgeverijen met één klap vernietigd, ook vielen er grote voorraden van de boeken in handen van de Nazi's. Het was namelijk om de transportkosten laag te houden noodzakelijk gebleken om voorraden boeken in magazijnen aan te houden in diverse landen (ik noemde al Wenen en Tel Aviv). De Nazi's deden met die nieuw verworven boeken precies hetzelfde wat ze eerder met de in Duitsland zelf overgebleven magazijnvoorraden van verboden boeken hadden gedaan, namelijk ze tegen dumprijzen afzetten in nog onbezette gebieden.

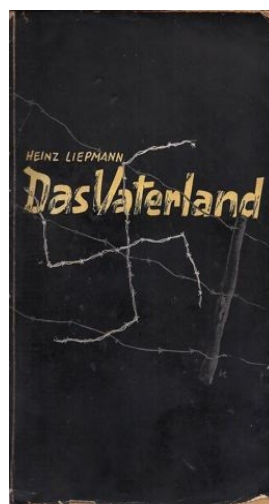
Deze ontwikkelingen hebben de beide uitgeverijen bijna de das omgedaan. De omzet kelderde en dat is maar al te goed te zien aan de afnemende productie in de jaren 1939/1940. Maar er was ook een ander gevolg: Gottfried Bermann, de leider van Bermann-Fischer Verlag, die tot 1938 vanuit Wenen op ietwat halfhartige wijze geprobeerd had om de Duitse afzetmarkt te behouden, werd na de *Anschluss* gedwongen om partij te kiezen. Vanaf begin 1938 werd ook Bermann-Fischer een echte Exiluitgeverij. Zij vestigde zich in Stockholm en het kwam tot nauwe samenwerking met de beide Nederlandse uitgeverijen.

Een aantal boeken werd in 1939 met een gezamenlijk impressum op de markt gebracht en er kwam ook een pocketserie uit onder de titel Forum met grotendeels herdrukken van populaire titels, waaronder werken van Thomas Mann en Joseph Roth. Maar het mocht niet veel baten. Met name de laatste door Querido op de markt gebrachte titels vonden nauwelijks meer aftrek, en daarvan is het gevolg geweest dat de twee grote romans over het Exil van Lion Feuchtwanger, zelf ook getiteld *Exil*, en Klaus Mann, *Der Vulkan*, tot de zeldzaamste titels van Querido behoren.

Iets anders waar ik het nog kort over wil hebben is de houding die de Nederlandse autoriteiten tegenover de Exiluitgeverijen hebben aangenomen. Het is maar al te bekend dat het vluchtelingenbeleid van de Nederlandse regering niet erg toeschietelijk is geweest, hoewel de situatie in vergelijking met andere landen misschien niet eens zo zwart was als wel eens gesteld wordt. Maar in elk geval kan worden gezegd dat aan Allert de Lange, maar dat is, gelet op het voorzichtig samengestelde fonds van die uitgeverij niet zo verwonderlijk, maar ook aan het veel activistischer Querido nooit een stroobreed in de weg is gelegd. Van pogingen tot preventieve censuur is nooit iets gebleken en ook achteraf is er geen actie wegens een publicatie ondernomen.

Dat is overigens anders dan het zich aanvankelijk liet aanzien, want in 1933/1934 heeft zich een incident voorgedaan dat voor de persvrijheid in Nederland het ergste deed vrezen. In het najaar van 1933 verscheen bij de Amsterdamse uitgeverij Van Kampen een boek onder de titel *Das Vaterland: ein Tatsachen Roman*

aus dem heutigen Deutschland. Auteur was de gevluchte communist en jood Heinz Liepmann. Het boek was opgedragen “den in Hitler-Deutschland ermordeten Juden”. Ik toon u het schitterende omslag van Paul Urban. Over de inhoud van het boek kort het volgende: op 28 maart 1933 vaart het schip Kulm van zee de Elbemonding binnen en meert af in de haven van Hamburg. Het schip is drie maanden buitengaats geweest en omdat het niet over radio beschikt, zijn de gebeurtenissen die zich in de tussenliggende periode in Duitsland hebben afgespeeld de bemanningsleden onbekend gebleven. Het boek schildert de verschillende manieren waarop die bemanningsleden op de Nationaal-socialistische revolutie reageren.

Op bladzijde 260 wordt, naar aanleiding van de inhoud van een illegaal vlugschrift, een discussie weergegeven over de positie van rijkspresident Hindenburg, in wie velen nog hun hoop stelden als degene die Hitler in toom zou kunnen houden. Een van de personages merkt op: “dat jullie nog steeds niet aan het idee gewend zijn dat Hindenburg niet de oude trouwe ridder is.” “Hoezo niet?” vraagt daarop een ander. En dan komt de volgende passage: “Sondern Hindenburg ist der Mann, der als die Nationalsozialisten bereits zwei Millionen Stimmen verloren hatten, Hitler am 30. Januar 1933 zum Kanzler machte, weil der Untersuchungsausschuß des Reichstages festgestellt hatte, daß Hindenburgs Gut, Neudeck, im Rahmen der Osthilfe Gelder bekommen habe. Da wurde Hitler Reichskanzler, und der Untersuchungsausschuß verschwand. An diesen Herrn Hindenburg appelliert Ihr Sozialdemokraten.”

Artikel 117 *oud* van het Nederlandse Wetboek van Strafrecht verbood destijds het beledigen van bevriende buitenlandse staatshoofden. Nu was Hitler in 1933 nog ‘slechts’ rijkskanselier, maar belediging van rijkspresident Hindenburg viel wel onder deze delictsbepaling. Leden van de Nederlandse rechterlijke macht en zeker officieren van justitie lezen zoals bekend geen literatuur, en het was dan ook een onbekend gebleven Nederlandse reserveluitenant die bij justitie aangifte tegen de auteur deed van belediging van een bevriend staatshoofd. De officier van justitie te Amsterdam ging over tot vervolging; Liepmann werd, toen hij in februari 1934 vanuit Parijs Nederland bezocht, aangehouden en door de politierechter in de rechtbank Amsterdam op 21 februari 1934 tot één maand gevangenisstraf met aftrek van voorarrest veroordeeld.

Ook de gewraakte passage moest het ontgelden; de nog onverkochte exemplaren werden door de uitgeverij van een heuse ‘cancel’ (cancellans) voorzien, zoals dat in de boekwetenschap heet, d.w.z. het blad met de bestaande pagina’s 259/260 werd uitgesneden en vervangen door een nieuw ingeplakte pagina met een ‘censuurgat’ en daarin de opmerking: “Der ursprünglich hier geschriebene Text wurde von der niederländischen Justiz beanstandet, weil er eine Beleidigung des Hauptes einer befremdeten Nation darstellte. Aus diesem Grunde musste die Stelle gestrichen werden.”

Ondanks dit weinig goeds voorspellende begin zijn er verder nooit problemen meer met de Nederlandse autoriteiten geweest waar het de Duitstalige uitgaven van Querido en Allert de Lange aangaat. Landshoff getuigt daar ook van in zijn memoires. Dat neemt niet weg dat Maurits Dekker in 1938 wegens een kritische brochure over Hitler – inmiddels wel staatshoofd – die hij daarin ‘psychische defecten’ toedichtte en een gevaar voor de wereld noemde, tot een geldboete van 100 gulden veroordeeld werd.

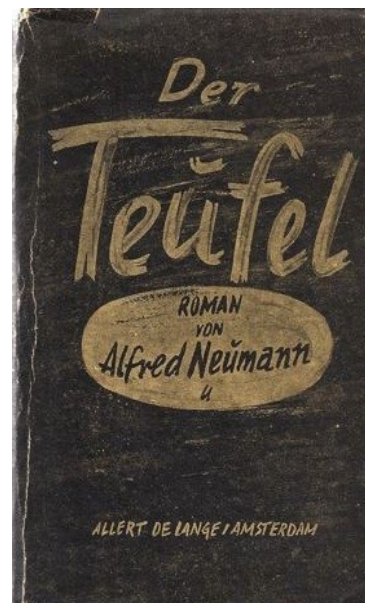
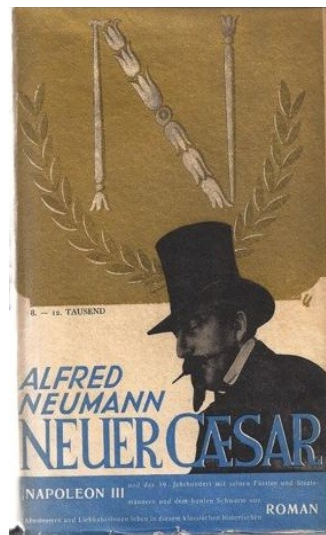
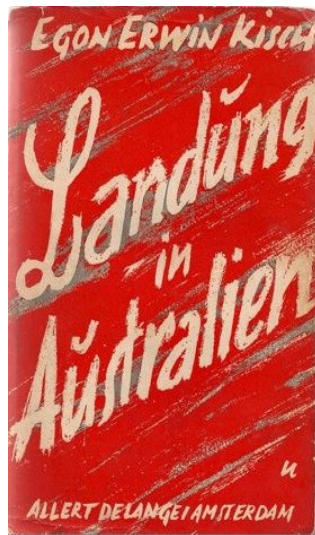
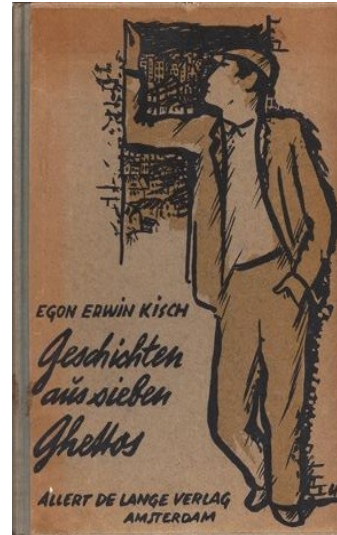
Ik wil nu, voor ik afrond, nog kort ingaan op de boekverzorging van de bij beide uitgeverijen verschenen uitgaven. Die was in het algemeen van uitzonderlijke kwaliteit. Ik noem in de eerste plaats de druktechnische aspecten. Het is opvallend dat de bekende Nederlandse drukkerijen, Thieme in Nijmegen voorop, zonder enig probleem in staat waren om zetsel en drukwerk af te leveren dat in kwaliteit niet onderdeed voor het werk van de beste Duitse drukkerijen. Landshoff spreekt er in zijn

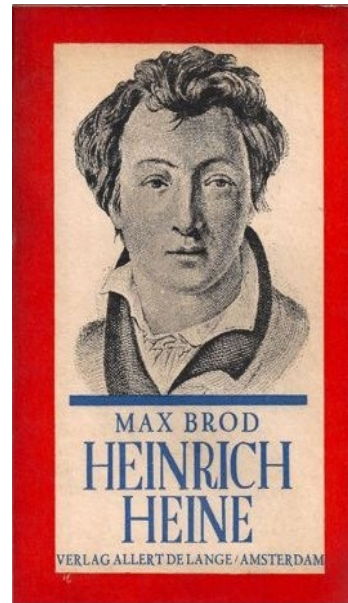
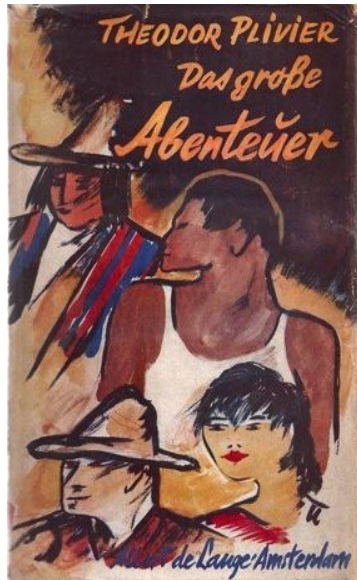
memoires met waardering over. Het lezen van vooral de meeste Duitse Querido-uitgaven is dan ook een esthetisch genoegen, en het verschil in kwaliteit met de in Tsjechoslowakije en Hongarije gedrukte werken van Querido en De Lange springt direct in het oog.

En dan de uiterlijke boekverzorging. Voor beide uitgeverijen hebben naast anderen twee typografen gewerkt tussen wie nauwelijks een sterkere tegenstelling denkbaar is, maar die beide uitzonderlijke kunstenaars waren. Hun leven en werk is in een proefschrift van Kurt Löb in het licht gesteld; het gaat om Henri Friedländer en Paul Urban. Hun producten zijn vluchtig gebleken in zoverre dat de door hen ontworpen omslagen vaak werden weggegooid, voor zover ze werden bewaard vaak op slecht papier waren gedrukt, kwetsbaar waren en daarom zeldzaam zijn geworden. Voor antiquarische exemplaren met een goed omslag betaalt men niet zelden aanzienlijke sommen. Henri Friedländer werkte voor de Haagse uitgeverij Mouton; hij was al in 1932 naar Nederland gekomen omdat hij in Duitsland moeilijk werk kon vinden. Hoewel joods, beschouwde hij zichzelf daarom niet als een emigrant in de eigenlijke zin. Via zijn naoorlogse docentschap in Den Haag is een hele generatie Nederlandse typografen zijn leerling geworden. Zijn werk is in het algemeen streng klassiek georiënteerd.

Daar staat tegenover het werk van de andere typograaf, Paul Urban, communist, spion voor de Russische geheime dienst, gevlucht voor de Nazi's maar slachtoffer van de Stalindictatuur geworden en al in 1937 een naamloze dood gestorven in de goelag. Zijn werk is allesbehalve rustig en klassiek, maar integendeel expressionistisch en hier en daar zelfs schreeuwend.

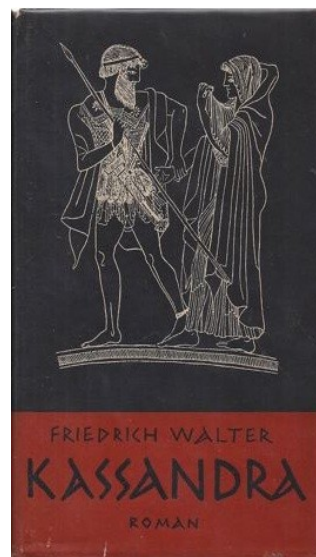
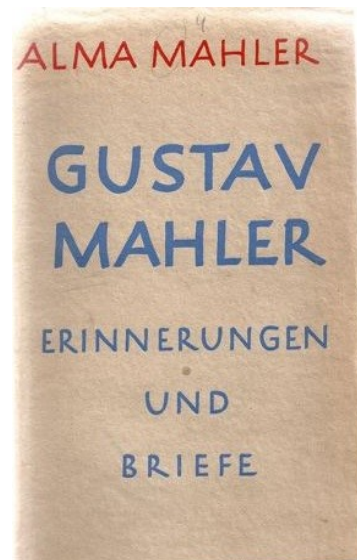
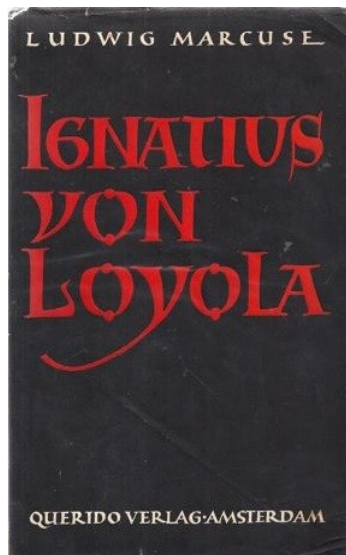
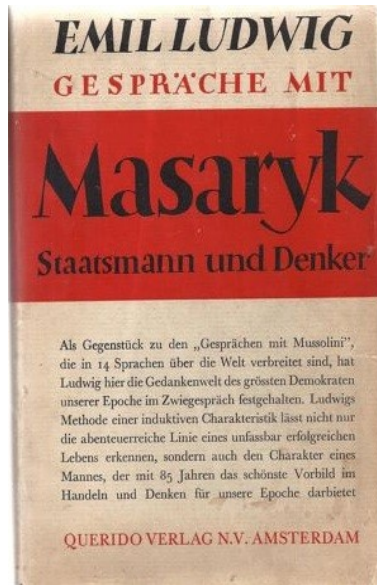
Ruim 75 van de ontwerpen voor Querido en De Lange zijn van de hand van Friedländer; daarnaast komen er nog ruim 30 op het conto van Paul Urban. Andere ontwerpers die voor een van beide of beide uitgeverijen hebben gewerkt zijn de Nederlandse kunstenaar Bob Denneboom, de Duits-joodse vluchteling Léon Holman (pseudoniem van Leon Kratzenstein) en *last not least* Jan van Krimpen. Hoewel u al veel omslagen van Friedländer en Urban voorbij hebt zien komen, laat ik er nog een paar zien, omdat de omgang met deze vaak niet erg opgemerkte producten wat mij betreft tot het aangenaamste behoort van het verzamelen van de Exildrukken meebrengt. Ik begin met een paar boeken verzorgd door Paul Urban.

Dan Friedländer.

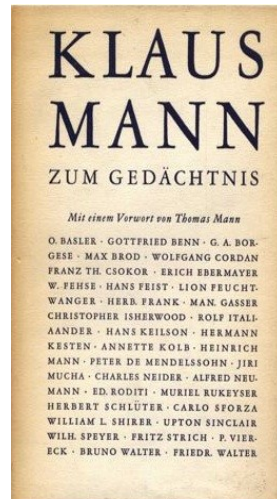

Ik kom tot een afronding. De Duitse inval in mei 1940 betekende meteen het einde van de activiteiten van de Duitse afdelingen van Querido en Allert de Lange. Een groot deel van de handelsvoorraad boeken werd in beslag genomen en vervolgens vernietigd. In beslag genomen werd ook het archief van Allert de Lange, dat na omzwervingen via Moskou pas in de jaren 80 in de toenmalige DDR werd teruggevonden en inmiddels weer in Nederland is teruggekeerd. De directie van Querido had al spontaan maatregelen genomen en zelf al een groot deel van het archief verbrand. Fritz Landshoff had geluk: hij was in mei 1940 in Londen op zakenreis en zijn terugreis stond voor de 10^e gepland. Hij reisde verder naar New York en zette uitgeverij Querido daar voort. Ook Hermann Kesten, die zich nooit in Amsterdam had gevestigd maar in Frankrijk was blijven wonen, overleefde de oorlog; hij kon naar Amerika ontkomen. Emanuel Querido en Walter Landauer waren minder fortuinlijk; beiden werden op hun onderduikadressen verraden en gedeporteerd. Querido werd in Sobibor vermoord, Landauer verhongerde in Bergen-Belsen.

Landshoff keerde na de bevrijding naar Amsterdam terug en zette de Duitse afdeling van Querido nog enige tijd voort. Om verschillende redenen werd de uitgeverij in 1950 opgeheven; de laatste publicatie was een bundel ter nagedachtenis aan Klaus Mann, die in 1949 zelfmoord had gepleegd.

Wat was er nu joods aan de Amsterdamse Exiluitgeverijen? Vrijwel alle betrokkenen, de meerderheid van de auteurs, naar ik aanneem zeker in de loop van de tijd in toenemende mate ook het lezerspubliek en voor een zeer beperkt deel het fonds. Maar het gaat zeker te ver om van joodse uitgeverijen te spreken. Het is de ironie, of liever de absurditeit van de geschiedenis dat de toonaangevende Duitstalige joodse uitgeverij, met een geheel op alle aspecten van het jodendom gericht programma, tussen 1933 en 1939 in Berlijn gevestigd was, de reeds genoemde Schocken Verlag.

Is daarmee alles gezegd? Ik meen van niet. De beroemdste der literatoren onder de emigranten, Thomas Mann, was sedert 1919 eredoctor in de letteren van de universiteit Bonn. Toen Mann in december 1936 *ausgebürgert* werd, d.w.z. hem het Duitse staatsburgerschap ontnomen werd, ontving hij korte tijd later een zesregelig briefje waarin hem te verstaan werd gegeven dat ook het eredoctoraat was komen te vervallen en hij de doctorstitel niet meer mocht voeren. Thomas Mann, die al voor 1933 het geweten van de Duitse natie was geweest maar ruim 3 jaar lang angstvallig had gezwegen, revancheerde zich met een open brief aan de Bonner decaan. Daarin maakte hij melding van zijn andere eredoctoraat, hem in juni 1935 verleend door Harvard University. Ik citeer uit de laudatio die daarbij werd uitgesproken en die Mann ook aanhaalt: *Novelist of rare distinction, an interpreter of life to many in the western world, one of the few contemporary guardians of the great tradition of German culture.*

Die Duitse cultuur had gedurende de Weimarrepubliek een ongekende bloeitijd doorgemaakt, maar was in 1933 in bloed en vuur gesmoord. Buiten Duitsland is nadien, op hoe bescheiden schaal ook, die cultuur voortgezet. In dat

proces hebben de Amsterdamse Exiluitgeverijen een belangrijke rol gespeeld. Daarmee stonden zij in een traditie van vrijheid van drukpers die in Amsterdam sinds de 17^e eeuw bestond en waarin joden van de aanvang af een belangrijke rol hebben gespeeld. Ik meen dat daarin de werkelijke betekenis van deze beide uitgeverijen moet worden gezien.